

Development Programs and Policies in Iran before the Revolution; Transformation of the Land System and the Collapse of the Rural Economy

Hossein Daneshmehr¹ ✉, Osman Hedayat²

1. (Corresponding Author) *Department of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran*

Email: hdaneshmehr@yahoo.com

2. *Department of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran*

Email: osmaanhedayat68@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article History:

Received:

27 July 2024

Received in revised form:

5 November 2024

Accepted:

29 November 2024

Available online:

7 December 2024

Keywords:

Land Reforms,
Development Programs,
Rural Economy,
Analysis of Documents,
Modernization.

ABSTRACT

The purpose of this research is to analysis of the state of rural economy and its relationship with the development and modernization in Iran. The main proposition is that the rural economy declined and then collapsed during the second Pahlavi period, which was caused by development measures and plans, land reforms, modern exploitation systems, such as the creation of Agricultural units, agricultural joint-stock companies, production cooperatives have happened. Most of the studies on rural development in Iran have been carried out with the perspective of modernization, which shows the connection of this theory with development programs. Modernization and authoritarian development combined with industrialization and urbanization in Iran was formulated as the conceptual device of this research. The validity of the data with the quality of the sources and the method of data analysis in the form of historical sequence and the evolution of the programs have been taken into consideration. The results of the research showed that the development plans and measures under the modernization model, despite some positive consequences, gradually and with the growing trend of oil sales and its effects on Iran's economy, and with the transformation of the zamindari system, the change of rural governance, The dominance of the authoritarian planning system and the emergence of the commercial-industrial capitalist system have provided the grounds for the collapse of the rural economy. This process of rural-urban migration, reduction of agricultural production, departure of the active labor force from the villages, lack of investment in the agricultural and productive sector and dependence on the government, attention of the government to the construction sectors, Isolation of villages participation and the preference of macroeconomics over culture and the community has followed.

Citation: Daneshmehr, H., & Hedayat, O. (2024). Development Programs and Policies in Iran before the Revolution; Transformation of the Land System and the Collapse of the Rural Economy. *Journal of Rural Research*, 15 (4), 179-198.

<http://doi.org/10.22059/jrur.2025.378933.1964>

© The Author (s)

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Publisher: University of Tehran Press

Extended Abstract

Introduction

In Iran, paying attention to the village and rural development as a part of the development process on a national scale and also in order to analyze the social, political, and economic developments from a few decades before the revolution - that is, from the 1941s onwards - has been considered as a necessity and is part of the measures and has formed development programs. Agrarian reforms, development programs "such as the establishment of agricultural and industrial units, agricultural joint-stock companies, production cooperatives and, etc." and construction development programs - first, second, third, fourth, and fifth - have played a key role in Iran's rural economy. Despite these programs, the indicators of rural economic development in Iran, especially in the years leading to the 1979 revolution. Most theories and studies on economic development, especially rural development in Iran, have been formulated under the "modernization" approach. This approach has been in a dominant analytical position since the years in question, i.e., 1962 to 1978, due to Iran's encounter with modernization and capitalism mechanisms. The modernization theory considers development and its formation process to be equivalent to economic growth. However, it also pays attention to non-economic dimensions and indicators and considers the prerequisite for development to be the transformation of society's value system. This is so important that Walt Rostow, as one of the most important theorists of the modernization perspective, emphasizes culture and considers it to be the criterion for the rooting of modernization in society. The basic question of this research will be:

-Despite these programs and policies, do the indicators of rural economic development in Iran, especially in the years leading up to the 1979 revolution, indicate a declining state of the economy and its subsequent collapse?

Methodology

The research method of this study is qualitative, and based on its objectives and questions, it is a documentary and library method. Documentary research is based on

the use of documents and evidence. Documentary research refers to the analysis of documents containing information about the phenomenon we want to study. This method deals with rereading, interpreting, and analyzing what has happened. Therefore, in this study, pre-revolutionary development programs, government documents and organizational reports, articles, and writings on the subject in question have been examined, which include the first, second, third, fourth, and fifth development programs, land reforms, and modern exploitation systems in Iran. Scott (1990) considers the quality control criteria for managing documentary resources to include authenticity, credibility, representation, and meaning, and in this study, the selection of documents has been made based on these four criteria. Data analysis was based on the patterns and sequences that link phenomena together.

Results and discussion

The results showed that the process of development policies and programs in Iran in the discussed period has often followed the model of modernization, due to which, on the one hand, the government is the leader in the field of development, and on the other hand, the spread and expansion of the free market and capitalism in villages of Iran, respectively. Due to these development policies and programs, they faced this issue and underwent fundamental changes. The historical sequence and evolution of the programs show that the more that has passed since the beginning of these programs, the wider and deeper their effects on the rural economy have been. The transformation of the zamindari system, through land reforms, construction plans, development, and the establishment of new exploitation systems, caused the replacement of the government as the most important agent of change and development in the village, especially from the 40s onwards, and the change of the ownership system and the rural governance system. Therefore, an important obstacle in the development, spread, and expansion of capitalism and the integration of rural society with the rule of the state and the destruction of the feudal landlord system

was removed. This was the prelude to reducing agricultural production in the villages and shifting to mechanized and commercial agriculture, which is debatable with agrarian capitalism. Agrarian capitalism, which was aligned with the emergence of commercial-industrial capitalism, replaced the urban economy with the rural economy and reduced the role of villages in the gross national product.

Agrarian reforms have been an important beginning for the migration of villagers, and along with that, the failure of development programs and the creation of joint-stock agricultural companies, cultivation, and commercial exploitation, especially in cities, accelerated this process. Another consequence of this situation was the sharp difference and growing separation between the city and the countryside. In parallel, the increase in the service sector and the increase in the gap between income and consumption in the villages are other consequences that have accelerated the collapse of the rural economy. Statistics show that the level of per capita income in the urban sector was probably around 2,500 dollars per year, which is ten times higher than the per capita income in the villages. The rapid increase in construction as one of the most important channels of urban development and the attraction of the rural labor force mainly caused the neglect of rural housing, and the use of urban land became the most profitable and prosperous urban activity. This allowed many rural workers to go to the cities, and the work in the villages was lost.

Conclusion

The analysis of the development plans and their effects on the development and rural economy showed that the dominant approach that dominated the plans and programs was the modernization approach with the strategy of transforming the villages. The results confirm the research findings (Azkia and Dibaji Forushani, 2016; Namdar and Sadeghi, 2013). The dominance of an authoritarian planning system with top-down and directive strategy, lack of participation and attention to rural culture and society, the preference for a macro economy due to the increase in oil sales, which was often associated with the expansion of industry, urbanization and the increase in the purchase of military weapons, the structure and relations of rural society and accordingly, the rural economy underwent a fundamental change, and as a result, the village lost its long-standing role as a producer and determinant of the main structure of the economy.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

برنامه‌ها و سیاست‌های توسعه‌ای در ایران قبل از انقلاب؛ دگرگونی نظام ارضی و فروپاشی اقتصاد روستایی

حسین دانش‌مهر^۱ ✉، عثمان هدایت^۲

۱- نویسنده مسئول، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: hdaneshmeh@yaho.com
۲- گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران رایانامه: osmaanhedayat68@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف پژوهش حاضر، تحلیل وضعیت اقتصاد روستایی و نسبت آن با امر توسعه و نوسازی در ایران است. گزاره اصلی این است که اقتصاد روستایی در دوره‌ی پهلوی دوم، دچار افول و سپس فروپاشی گردید که این مسئله به میانجی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای _ برنامه‌های عمرانی توسعه، اصلاحات ارضی، نظام‌های بهره‌برداری مدرن «نظیر ایجاد واحدهای کشت و صنعت شرکت‌های سهامی زراعی، تعاونی‌های تولید»_ اتفاق افتاده است. بیشتر مطالعات در مورد توسعه روستایی در ایران با دیدگاه نوسازی انجام گرفته که نشان از پیوند این نظریه با برنامه‌های توسعه‌ای می‌باشد. مدرنیزاسیون و توسعه آمرانه در امتزاج با صنعتی شدن و شهرنشینی در ایران به‌عنوان دستگاه مفهومی این پژوهش صورت‌بندی شد. اعتبار داده‌ها با کیفیت منابع و شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها به‌صورت توالی تاریخی و ضرورت برنامه‌ها مدنظر قرار گرفته است. نتایج پژوهش نشان داد که برنامه‌ها و اقدامات توسعه‌ای ذیل الگوی نوسازی، باوجود برخی پیامدهای مثبت، به‌تدریج و با روند روبه رشد فروش نفت و تأثیرات آن بر اقتصاد ایران، و با دگرگونی نظام ارضی، تغییر شیوه حکمرانی روستایی، سلطه نظام برنامه‌ریزی آمرانه و ظهور نظام سرمایه‌داری تجاری-صنعتی، زمینه‌های فروپاشی اقتصاد روستایی را فراهم نموده‌اند. این روند، مهاجرت روستا-شهری، کاهش تولیدات کشاورزی، خروج نیروی فعال کار از روستاها، عدم سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی و تولیدی و وابستگی به دولت، توجه دولت به بخش‌های عمرانی، به حاشیه راندن مشارکت روستایی و ارجحیت اقتصاد کلان بر فرهنگ و اجتماع را به دنبال داشته است.

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۵/۰۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۸/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۹/۰۹

تاریخ چاپ:

۱۴۰۳/۱۰/۰۷

واژگان کلیدی:

اصلاحات ارضی،
برنامه‌های توسعه‌ای،
اقتصاد روستایی،
تحلیل اسناد،
مدرنیزاسیون.

استناد: دانش‌مهر، حسین و هدایت، عثمان. (۱۴۰۳). برنامه‌ها و سیاست‌های توسعه‌ای در ایران قبل از انقلاب؛ دگرگونی نظام ارضی و فروپاشی اقتصاد روستایی. *مجله پژوهش‌های روستایی*، ۱۵ (۴)، ۱۷۹-۱۹۸.

<http://doi.org/10.22059/jrur.2025.378933.1964>

مقدمه

توسعه‌ی روستایی از مهم‌ترین دغدغه‌های سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان در کشورها به‌ویژه کشورهای جهان سوم بوده است. دلیل این امر را می‌توان وجود جمعیت کثیر، فقر، کاهش اشتغال و بیکاری، کمبود سرمایه‌گذاری و... دانست. بنابراین، در وهله اول، می‌توان گفت که نقش توسعه روستایی در توسعه کشورهای جهان سوم بیشتر جنبه‌ی سلبی داشته تا ایجابی. این نقش و تأثیرات در پیوند با توسعه‌ی شهرها دوچندان مهم می‌شود؛ به‌این ترتیب که ریشه‌ی بسیاری از مسائل و مشکلات شهرها را به روستاها و اختصاصاً به مهاجرت‌های روستایی نسبت می‌دهند. با این حال، بسیاری از اندیشمندان و نظریه‌پردازان توسعه، ضرورت توسعه کشورهای جهان سوم را در توسعه اقتصاد روستایی می‌دانند. با توجه به اهمیت اقتصاد در توسعه روستایی، معیار اصلی در سنجش توسعه روستایی نیز همواره تأکید بر شاخص‌های اقتصاد روستایی بوده است. به عبارت دیگر؛ توسعه روستایی هم‌ارز با اقتصاد روستایی قلمداد و استراتژی‌های توسعه روستایی با استراتژی‌های توسعه اقتصادی هم‌راستا بوده است. اقتصاد روستایی با مسائل و شاخص‌هایی از جمله میزان سرمایه‌گذاری، مالکیت زمین، صنعت کشاورزی و غیر کشاورزی، مسکن روستایی، مهاجرت و پیوندهای شهری_ روستایی توأمان است.

در ایران توجه به روستا و توسعه روستایی به‌عنوان بخشی از فرایند توسعه در مقیاس ملی و نیز به‌منظور تحلیل تحولات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی از چند دهه قبل از انقلاب_ یعنی از دهه ۱۳۲۰ به بعد_ به‌عنوان یک ضرورت مطرح بوده و بخشی از اقدامات و برنامه‌های توسعه‌ای را تشکیل داده است. البته چنین چیزی بی‌تأثیر از نوشته‌های توسعه و تحولات جهانی و نیز تجربیات دیگر کشورهای در حال توسعه نبوده است (Zahedi et al., 2010). تجربه‌ی برنامه‌ریزی توسعه در کشورهای جهان سوم و به‌طور اخص ایران، نشان داده است که توسعه روستا به‌عنوان امری مداخله‌گر در توسعه‌ی کشور یا به‌عنوان یک مزایا/ راه چاره برای حل یا کاهش مسائل شهری نگریسته شده است (Azkia, 2013; Zarei et al., 2021). توسعه و اقتصاد روستایی گرچه در دوره‌های مختلف مورد توجه بوده است، اما مطالعات حاکی از آن است که این توجه زاده‌ی نگاه ایدئولوژیک در ایران بوده است و به تبع تغییرات روستایی به‌جای پایبندی به اصلاحات روستایی خاص دولت و یا الزامات ایدئولوژیک آن، با ادغام ساختار روستایی در ساختار مدرن همراه بوده است (Shakoori, 2019). این امر پرسش از رابطه‌ی امر توسعه با توسعه‌ی روستایی را به‌پیش می‌کشد.

با این حال، همواره نگاه حاکم بر برنامه‌ریزی‌های روستایی در ایران، گره بسیاری از مشکلات به‌ویژه مسائل روستایی را در توسعه کشاورزی و حل مسائل ارضی دانسته است. برای همین است که بسیاری از محققان حوزه توسعه روستایی بر این باورند که از اولین و مهم‌ترین برنامه‌های توسعه روستایی در ایران، اصلاحات ارضی بود که بین سال‌های ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۱ ش. به مرحله اجرا درآمد. همچنین بسیاری از سیاستمداران و برنامه‌ریزان در ایران اصلاحات ارضی را پیشگام تغییرات بنیادی در مسائل اقتصادی اجتماعی ایران قلمداد می‌کنند (Lambton, 1998; Azkia, 2013). علاوه بر اصلاحات ارضی، برنامه‌های توسعه‌ای «نظیر ایجاد واحدهای کشت و صنعت شرکت‌های سهامی زراعی، تعاونی‌های تولید و...» و برنامه‌های عمرانی توسعه_ اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم_ نقش کلیدی در اقتصاد روستایی ایران بازی کرده‌اند.

با وجود این برنامه‌ها و سیاست‌ها، شاخص‌های توسعه اقتصاد روستایی در ایران به‌ویژه در سال‌های منتهی به انقلاب ۱۹۷۹ م. حکایت از وضعیت روبه افول اقتصاد و به تبع فروپاشی آن دارد (Homayun Katoozian, 1993; Azkia, 2013). بدین ترتیب، در مورد هریک از شاخص‌ها در بازه زمانی مورد بحث، چنین است که بر اساس سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۵۵-۱۳۵۶ ش.، شمار مهاجران از مناطق روستایی سالانه به ۳۸۰ هزار نفر می‌رسید که ۹۷ درصد از آنان وارد شهرهای بزرگ و توسعه‌یافته می‌شدند. آهنگ مهاجرت‌های روستایی در این بازه زمانی ۱/۶۵ درصد گزارش شده است. میانگین نرخ رشد سالانه تولیدات کشاورزی ۲۰۵ درصد رسید که روند کاهشی را تجربه کرد (Ezhgandi, 2003). همچنین

نرخ سرمایه‌گذاری در روستاها به نسبت شهرها بسیار ناچیز و به ۲/۱ درصد می‌رسید. صنایع غیر کشاورزی نیز در روستا به نسبت شهرها خیلی کم و میزان اشتغال روستایی بیشتر در بخش کشاورزی که کمتر مولد بوده و نیروی انسانی زیادی را می‌طلبید. پرسش اساسی این است که چرا با وجود برنامه‌های توسعه‌ای سوم، چهارم و پنجم و همچنین برنامه انقلاب سفید و اصلاحات ارضی دهه‌ی ۴۰ش. که بخش عمده تمرکز آن‌ها بر روستاها بود، با عملکرد منفی در اقتصاد روستایی در ایران مواجه است. به عبارتی دیگر، با وجود اینکه دهه‌های مورد بحث به‌ویژه دهه‌ی ۴۰ش. طلایی‌ترین دهه تاریخ اقتصاد ایران (Lilaz, 2018) است، چرا و چگونه این امر اتفاق افتاد؟. ضرورت توجه به این امر را می‌توان در پیامدهایی دانست که همچنان بر اقتصاد و توسعه‌ی روستایی ایران سایه افکنده است.

لذا پژوهش حاضر با تمرکز بر دهه‌ی ۱۳۴۰ تا پایان دهه‌ی ۵۰ش، به تبارهای این فروپاشی و چگونگی آن می‌پردازد. به عبارتی دیگر؛ این پژوهش در پی تحلیل وضعیت اقتصاد روستایی و مناسبت آن با امر توسعه در ایران می‌باشد. این پیوند، در مواجهه با پاسخ‌هایی از قبیل مرگ روستا، توسعه‌نیافتگی روستایی، مهاجرت و تخلیه روستاها و به حاشیه راندن روستاها در اقتصاد کشور و... قرار می‌گیرد که روستا به‌طور عام و اقتصاد روستایی به‌طور خاص را در یک وضعیت حاشیه‌ای قرار می‌دهد. در این شرایط است که مطالعات روستایی در ایران، مسئله‌مندی توسعه و اقتصاد روستایی را به‌عنوان یک امر بدیهی و از پیش فرض شده قلمداد نموده و به‌صورت‌بندی آن در قالب تغییرات درونی/ بیرونی خود روستاها توجه می‌کند و کمتر به برنامه‌های توسعه‌ای و تأثیرات آن پرداخته‌اند. مطالعات و نظریاتی که انسجام نظری در تحلیل وضعیت توسعه‌ی روستایی را نداشته‌اند (Zahedi et al., 2011; Khaleghi, 2019) و مباحثات تجربی آن‌ها نیز صرفاً به مجادلات آماری و پیامدهای این فروپاشی پرداخته‌اند. این امر دریچه‌ای جدید به مطالعات حول روستا و اقتصاد روستایی می‌گشاید که توضیح‌دهنده‌ی تغییرات و تحولات آن به میانجی برنامه‌های توسعه قبل از انقلاب و سیاست‌های توسعه‌ای دوره مورد بحث می‌باشد.

مباحث توسعه و اقتصاد روستایی_ ذیل آن نظام بهره‌برداری، تاریخ تحولات، مناسبات نظام اقتصادی اجتماعی و... در طول سده‌ها و دهه‌های مختلف توجه محققان و اندیشمندان حوزه‌های مختلف را به خود جلب کرده است. اکثر مطالعاتی که درباره مسائل روستایی در ایران طی دهه اخیر صورت گرفته بیشتر به تجزیه و تحلیل نتایج اقتصادی و اجتماعی اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۱ پرداخته است. اگرچه به دنبال اجرای قوانین ارضی سال‌های ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۱ش. برنامه‌های دیگری در زمینه به‌اصطلاح توسعه روستایی، «نظیر ایجاد واحدهای کشت و صنعت شرکت‌های سهامی زراعی، تعاونی‌های تولید و...» به مرحله اجرا درآمد ولی کمتر مورد توجه محققان و جامعه‌شناسان قرار گرفته است (Azkia, 2013). همچنین وجود برنامه‌های عمران توسعه‌ای به‌ویژه برنامه‌های سوم، چهارم و پنجم توسعه تأثیرات زیادی را در توسعه به‌ویژه توسعه روستایی گذاشته است.

بدری و همکاران (Badri et al., 2021)، در مقاله‌ای با عنوان «چرا سیاست‌های توسعه روستایی به توسعه روستایی در ایران کمک نکرده است؟» به این نتیجه می‌رسند که روستاهای ایران همچنان از توسعه سطح پایین، کاهش جمعیت، بی‌ثباتی اقتصادی و معیشتی، فرصت‌های اقتصادی محدود و کیفیت پایین زندگی رنج می‌برد. چنین شرایط روستایی ناشی از عواملی فراتر از RDP است نامدار و صادقی (Namdar & Sadighi, 2013)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی چالش‌های عمده توسعه روستایی در ایران با استفاده از تکنیک دلفی»، به این نتیجه می‌رسند که فقدان یک استراتژی منسجم برای توسعه پایدار روستایی، در دسترس نبودن زیرساخت‌های مناسب در مناطق روستایی، عدم هماهنگی برنامه‌های توسعه روستایی، ضعف مدیریت ساختارهای دولتی و کمبود تنوع در فعالیت‌های غیر کشاورزی مانند گردشگری چالش‌هایی هستند که می‌تواند شرایط نامناسبی را برای توسعه جوامع روستایی ایران ایجاد کند. اعظمی و همکاران (Aazami et al., 2022)،

در مقاله‌ی «دگرگونی‌های اقتصاد روستایی در پرتو اصلاحات ارضی (نمونه پژوهی: روستای گچگران از توابع بخش مرکزی شهرستان ممسنی)»، به این نتیجه می‌رسند که اصلاحات ارضی ضمن تزلزل در ساختار ایلی-عشیره‌ای ممسنی، اقتصاد روستایی گچگران (عرصه‌های عمرانی، دامداری، باغداری، کشاورزی، صنایع دستی و کارگاه‌های تولیدی) را متحول ساخته، به طوری که دگرگونی‌های اقتصادی این سکونتگاه روستایی با وقوع انقلاب اسلامی و اجرای برنامه‌های توسعه روستایی تا سال ۱۴۰۰ ش. شتاب گرفته و کشاورزی و واحدهای تولیدی کوچک بیش از دامداری موردعنایت ساکنان قرار گرفته است. ورمزیاری و همکاران (Varmazyari et al., 2018)، در مقاله‌ی «طراحی الگویی از چالش‌های سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران: یک نظریه داده بنیان» که با استفاده از مصاحبه‌ی مشارکتی با ۲۸ نفر از نخبگان حوزه برنامه‌ریزی توسعه روستایی انجام شده است به این نتایج می‌رسند که عدم پارادایم و نظریه توسعه روستایی به عدم یکپارچگی نظام سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی روستایی در ایران منجر شده است که این امر، نگاه تک‌بعدی و ناسازگاری را بر جامعه روستایی تحمیل نموده است. همچنین این امر سبب کاهش مشارکت روستاییان و عدم تعامل و هماهنگی با بخش دولتی گردیده است. از کیا و دیباخی فروشانی (Azkia & Dibaji Forooshani, 2016)، در مقاله‌ی «نقد برنامه‌های توسعه روستایی در ایران»، به بررسی و مرور نقادانه برنامه‌های توسعه روستایی، قبل و بعد از انقلاب پرداخته و نتیجه می‌گیرند که قبل از انقلاب، برنامه‌های عمران روستایی، خصلتی متمرکز و از بالا به پایین، بدون مطالعات بومی، سطحی نگر به مسائل روستایی، دارای دید فنی و بدون نگرش جامعه‌شناسانه بوده است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در جامعه روستایی، ابتدا نوعی مشارکت فزاینده در قالب بسیج اجتماعی تجربه می‌شود که از تحول‌های سطح کلان جامعه بی‌تأثیر نیست. در این دوره، از نظام دیوان‌سالاری چندان خبری نیست؛ اما به تدریج، و به تبع؛ تحول‌هایی که به وجود می‌آید، الگوی مشارکتی باز هم حالت هدایت‌شده از بیرون را پیدا می‌کند.

پژوهش در مورد برنامه‌های توسعه نیز حاکی تمرکز بر برنامه‌ریزی‌های متمرکز دارد که توسط دولت و نهادهای متولی آن انجام می‌شده است. نتایج مطالعات در زمینه ناکامی‌های برنامه‌های توسعه به‌ویژه در زمینه توسعه روستایی حاکی از شکست این برنامه‌ها به دلیل، محدودیت‌های عملیاتی و ساختاری به همراه تعامل و همزیستی نامناسب دولت با سامان برنامه‌ریزی (Taleb & Anbari, 2006) تأکید بیش‌ازحد بر جنبه سخت‌افزاری و عاریتی توسعه و غفلت از بعد نرم‌افزاری توسعه (بعد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی) (Ghasemi, 2008)، تأثیر سیاست‌گذاری توسعه در ارتباط با جامعه روستایی (Jomehpor, 2017) مشارکت نداشتن مردم روستایی (Azkia & Ghaffari, 2016)؛ (Azkia & Dibaji Forooshani, 2016)؛ (Nasire Zare & Khaleghi, 2019)؛ (2004)، روند بالا به پایین تهیه تدوین و اجرای برنامه‌ها و پروژه‌های توسعه روستایی (Nasire Zare & Khaleghi, 2019)؛ و عدم استراتژی مشخص در زمینه توسعه روستایی و نگرشی جامع نسبت به آن و همچنین میزان تطابق نامناسب و عدم رعایت اصول برنامه‌ریزی در روستا (Rezvani, 2000) می‌باشد. پژوهش حاضر با تمرکز بر دهه‌های ۴۰ و ۵۰ ش. به‌عنوان مهم‌ترین دوران مواجه روستاها با برنامه‌ریزی و توسعه، بر تأثیرات آن‌ها به شیوه‌ی جامع، گسترده و با تأکید بر اقتصاد روستایی پرداخته است.

مبانی نظری

بیشتر نظریات و مطالعات حول توسعه اقتصادی به‌ویژه توسعه روستایی در ایران، ذیل رویکرد «نوسازی» صورت‌بندی شده است. این رویکرد به دلیل مواجه ایران با سازوکارهای مدرنیزاسیون و سرمایه‌داری در جایگاه تحلیلی مسلط از سال‌های موردبحث یعنی ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ش. قرار دارد. بر این اساس نظریه‌پردازی در مورد توسعه و دگرگونی‌های منبعث از آن مفاهیم و گزاره‌های نظری را ارائه نموده‌اند؛ نگاه نوسازی‌گرایانه به توسعه و تغییرات (Azad Aramaki, 2008)؛ (Atabaki, 2008)؛

(2018)، تمرکز طلبی ملی مبتنی بر دیکتاتوری (Foran, 2023)، توسعه اقتدارگرایانه و دولت‌مدار (Ghaninejad, 2017)، توسعه شبه مدرنیستی و مطلقه (Homayun Katoozian, 1999)، خودکامه و استبدادی (Katun, 2006)، سیاست توسعه ناموزون (Abrahamian, 2010) سرمایه‌داری وابسته (Sodagar, 1990)، دیکتاتوری و توسعه (Halliday, 2024) از جمله مهم‌ترین آن‌ها هستند.

نظریه نوسازی، توسعه و فرایند شکل‌گیری آن را معادل رشد اقتصادی می‌داند، گرچه به ابعاد و شاخص‌های غیراقتصادی نیز توجه می‌کند و پیش‌شرط توسعه را تحول نظام ارزشی جامعه قلمداد می‌کند. این امر چنان مهم است که والت روستو به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نظریه‌پردازان دیدگاه نوسازی، بر فرهنگ تأکید می‌کند و آن را معیار ریشه دواندن مدرنیزاسیون در جامعه می‌داند (Saldaña-Portillo, 2009). این مکتب که از دو دیدگاه تکامل‌گرایی و کارکردگرایی الهام گرفته بود (So, 1990)، بعد از جنگ جهانی دوم و عمدتاً در قالب نظریه‌های جامعه‌شناسی آمریکایی بسط و اشاعه یافت و با نوعی ارجاع ضمنی یا صریح به یک تقسیم‌بندی دوگانه بین دو سنخ آرمانی شروع شد: اول «جامعه سنتی» که در برخی از قرائت‌ها از آن با نام جامعه روستایی، توسعه‌نیافته یاد می‌شود؛ دوم «جامعه مدرن» که معمولاً از آن به جامعه شهری، توسعه‌یافته و صنعتی یاد می‌شود. رویکرد پذیرفته‌شده به توسعه مبتنی بر ایده «مدرنیزاسیون» به‌موجب آن‌همه جوامع از حالتی غیرمنطقی و از نظر فناوری محدود به یک حالت منطقی و از نظر فناوری پیشرفته تکامل می‌یابند، ناظر بر تحول و دگرگونی اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در کشورهای توسعه‌نیافته و در شرایطی که کشورهای مذکور به سمت الگوهای پیشرفته‌تر و پیچیده‌تر سازمان اجتماعی و سیاسی بود (Ray, 1998).

بر طبق همین امر، مراکز شهری به‌عنوان قطب‌های مغناطیسی رشد در نظر گرفته می‌شدند، درحالی‌که مناطق روستایی به‌عنوان سرزمین‌های عقب‌مانده با تمرکز بر تولید مدنظر بودند. بنابراین تمرکز توسعه روستایی دارای جهت‌گیری برون‌زا بود. مدرنیته از شهر به حومه شهر و به‌طور خاص، به بخش کشاورزی کشیده می‌شود. صنعتی شدن فرآیندهای کشاورزی، تأثیر عمده زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی داشت و علی‌رغم تلاش برای ارتقای تخصص کشاورزی مناطق روستایی، در نهایت باعث کاهش این بخش شد (woods, 2011). این رویکرد، چالش اصلی خود را غلبه بر روستاها می‌دانست (Galdeano- Gómez et all, 2011). توسعه نوسازی که با راهبرد بهبود و با بهره‌گیری از الگوی غربی و مدل تکنوکراتیک رشد عمل می‌کرد، درصدد اشاعه بازار آزاد و سرمایه‌داری بوده است. در دهه‌های بعد، نحله‌های جدید این دیدگاه به «نوسازی نو» مشهور شدند، برخلاف نوگرایان کلاسیک که متکی بر عناصر سنتی بودند، طرفداران مکتب نوسازی جدید بر اهمیت تاریخ، سنت و جایگاه پلورالیسم فرهنگی تأکید می‌کنند (Van der Ploeg et al, 2017).

بررسی رویکردهای توسعه روستایی در ایران نشان می‌دهد که از اواخر دهه ۱۳۲۰ تا اوایل دهه ۱۳۴۰ ش. رویکرد توسعه نواحی مستعد با تأکید بر اقتصاد کشاورزی در نظام برنامه‌ریزی کشور محور قرار گرفت. در دهه ۱۳۴۰ متأثر از دوره قبل، رویکرد اقتصادی مبتنی بر قطب‌های رشد با هدف توسعه پیرامونی و رشد مراکز کشاورزی و صنعتی اقتصادی مطرح گردید. در واقع دیدگاه حاکم در این دوره‌ها، توسعه روستایی را معادل با توسعه کشاورزی در نظر می‌گرفت. در دهه ۱۳۵۰ تا اواخر دهه ۱۳۶۰، رویکرد مبتنی بر دیدگاه اجتماعی محور قرار گرفت و در دهه ۱۳۷۰ ایده رشد اقتصادی در چارچوب سیاست تعدیل ساختاری پیگیری شد (Shakoori, 2010). باوجود این، و به‌رغم کسب تجارب ارزنده و تدوین برنامه‌های توسعه‌ای و اختصاص فصل‌هایی از آن‌ها به توسعه و عمران روستایی همچنان برنامه‌ریزی توسعه روستایی بر مبنای نظام نظری مطلوب و متناسب با جامعه روستایی ایران شکل نگرفته و از این منظر با کاستی‌هایی مواجه است؛ تا جایی که می‌توان گفت برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران فاقد نظریه پایه‌ای است (Zahedi et al., 2011). بنابراین، پژوهش حاضر، با

در نظر داشتن پیوند امر نظری در چارچوب نظریه نوسازی و مدرنیزاسیون با برنامه‌ها و اقدامات توسعه‌ای منبعث از آن در دوره پهلوی دوم، درصدد تشریح و تحلیل کاربست و ارتباط آن با امر توسعه و اقتصاد روستایی می‌باشد.

روش پژوهش

روش تحقیق این پژوهش، کیفی و بر اساس اهداف و سؤالات آن روش اسنادی و کتابخانه‌ای می‌باشد. پژوهش اسنادی بر مبنای استفاده از اسناد و مدارک است. روش تحقیق اسنادی به تجزیه و تحلیل اسنادی اطلاق می‌شود که حاوی اطلاعاتی درباره پدیده‌ای است که ما می‌خواهیم مطالعه کنیم (Bailey, 1994). این روش، با بازخوانی، تفسیر و تحلیل آنچه روی داده است، سروکار دارد. بنابراین، این یک فرآیند بازاندیشانه است که در آن ما با آنچه محقق «بنای اخلاقی تحقیق اجتماعی» می‌خواند مواجه می‌شویم (Coles, 1997: 6). تحقیقات تاریخی با توجه به ماهیت پژوهشی خود، یک فرآیند بازاندیشانه را می‌طلبند که اسناد، حکم ابزار و روش را دارند. "اسناد به‌تنهایی موردبررسی واقع نمی‌شوند" (Coffey & Atkinson, 1996)، باید در چارچوب نظری مرجع قرار گیرند تا محتوای آن‌ها درک شود.

بسیاری از محققین اظهار کرده‌اند که تحقیقات اسنادی شامل یادداشت‌ها و گزارش‌های سازمانی، انتشارات سرشماری، اعلامیه‌ها و گزارش‌های دولتی قابل‌شمارش و سایر خاطرات نوشته‌شده، منابع تصویری اشکال مختلف و غیره است. در روش تحقیق اسنادی در بررسی و طبقه‌بندی منابع فیزیکی، رایج‌ترین اسناد مکتوب، چه در حوزه خصوصی یا عمومی استفاده می‌شود (Payne et al., 2004). بنابراین در این پژوهش برنامه‌های توسعه قبل از انقلاب، اسناد دولتی و گزارش‌های سازمانی، مقالات و کتبی در زمینه‌ی موضوع موردنظر بررسی شده است که برنامه‌های توسعه‌ای اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم، اصلاحات ارضی و نظام‌های بهره‌برداری مدرن در ایران را شامل می‌شود.

«اسکات (۱۹۹۰) معیارهای کنترل کیفیت برای مدیریت منابع مستند را شامل اصالت، اعتبار، نمایندگی و معنا می‌داند که در این پژوهش، گزینش اسناد بر پایه‌ی این چهار معیار انجام شده است. جهت حکم به اصالت اسناد، مرجع سند و میزان به‌کارگیری آن‌ها توسط محققان ملاک بوده است. همچنین برای اعتبار این اسناد از دو مشخصه‌ی قابل‌اعتماد بودن و تخصص، که هر دو دارای مؤلفه‌های عینی و ذهنی هستند» (Ahmed, 2010)، استفاده شده است. جهت نمایندگی و معنا نیز، مشخصاً به اسنادی پرداخته شده است که بتواند موضوع موردنظر را به بهترین شکل پوشش دهند و قابل‌تفہیم کنند. تجزیه و تحلیل داده‌ها، بر اساس نظم‌ها و توالی‌هایی که پدیده‌ها را به هم پیوند می‌دهند، عمل شده است. بنابراین، تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت توالی تاریخی و ضرورت برنامه‌ها انجام شده است و کاهش داده‌ها از طریق ویرایش، تقسیم‌بندی و خلاصه کردن داده‌های بدون ساختار_نمایش داده‌ها_روابط، گزاره‌ها و توضیحات جدید و ترسیم و تأیید نتیجه-گیری_تفسیر و تبیین داده‌ها_ و یک نمای کلی از تجزیه و تحلیل داده‌ها ارائه گردیده است. این فرآیندها در سه مرحله زمانی مختلف رخ می‌دهند_ قبل از جمع‌آوری داده‌ها، در حین جمع‌آوری داده‌ها به عنوان تحلیل‌های موقت و اولیه و پس از جمع‌آوری داده‌ها به عنوان محصولات نهایی (Miles & Huberman, 1994). بنابراین پژوهش‌گر، با نمونه‌گیری «تعمدی» و «نظری» یعنی با توجه به محورها و اهداف پژوهش و همچنین با عنایت به رویکرد نظری خاص، دست به انتخاب منابع دست می‌زند (Flick, 2013). که از میان منابع دسته اول و دوم انتخاب شده‌اند.

یافته‌ها

برنامه‌های عمرانی و فروپاشی اقتصادی روستایی

گرچه تفکر و اندیشه توسعه و برنامه‌ریزی برای آن در ایران، از زمان حکومت قاجار شروع شده بود، تنها در زمان رضاشاه و با پیشنهاد ابوالحسن ابتهاج بود که مقدمات تشکیل شورایی به نام «شورای اقتصاد» فراهم شد. بعضاً با کارشکنی‌های محمود بدر وزیر دارایی این طرح به سرانجام نرسید. در زمان محمدرضاشاه پس از تشکیل جلسات پی‌درپی در ۱۷ فروردین ۱۳۲۵ با تصویب دولت هیئت تهیه «نقشه اصلاحی و عمرانی کشور» زیر نظر وزیر دارایی آغاز به کار نمود که حاصل کار این هیئت، بعدها به سازمان برنامه‌بودجه تغییر نام داد و در این زمان، برنامه هفت‌ساله و سه برنامه پنج‌ساله عمرانی کشور تدوین گردید. در ۲۶ بهمن ۱۳۲۷ لایحه قانونی اجرای برنامه‌های هفت‌ساله عمرانی کشور به تصویب مجلس شورای ملی رسید و روند انجام کار شروع شد که به‌قرار زیر می‌باشد:

جدول ۱. برنامه‌های عمرانی و توسعه قبل از انقلاب

مشخصات برنامه‌ها	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم
تصویب قانون برنامه	بهمن ۱۳۲۷	اسفند ۱۳۳۴	اردیبهشت ۱۳۴۱	فروردین ۱۳۴۷	اسفند ۱۳۵۱
آغاز برنامه	مهر ۱۳۲۸	مهر ۱۳۳۵	مهر ۱۳۴۱	فروردین ۱۳۴۷	فروردین ۱۳۵۲_۱۳۵۷
مدت (به سال)	۷	۷	۵	۵	۵
اعتبار مصوب (میلیارد ریال)	۲۱	۸۴	۲۳۰	۵۰۳٫۸	۵۲۶۲۶ تجدیدنظر شده
هزینه‌های بخش کشاورزی و آبیاری	(۴۰٫۴)۵٫۷	(۱۷٫۴)۲۴٫۹	(۲۴٫۹)۴۷٫۳	(۱۶٫۴)۸۳٫۲	۱۴۴٫۸ (٪۱۴)
هزینه‌های بخش حمل‌ونقل ارتباطات و مخابرات	(۲۴٫۸)۳٫۵	(۳۹)۲۷٫۳	(۲۶٫۳)۵۳٫۸	(۲۱٫۷)۱۱۰٫۱	(۱۴٫۸)۱۵۳
هزینه‌های بخش صنعت و معدن	(۲۹٫۱)۴٫۱	(۱۰)۷	(۸٫۴)۱۷٫۱	(۲۲٫۳)۱۱۳٫۱	(۲۰)۲۰۷٫۷
هزینه‌های بخش برق تولیدی یا سوخت فسیلی)	—	—	(۱۵٫۶)۳۲	(۱۸٫۷)۹۵	(۱۳٫۱)۱۳۵٫۶
دیگر هزینه‌ها	(۵٫۷)۰٫۸	(۲۶٫۱)۱۸٫۳	(۲۶٫۶)۵۴٫۴	(۲۰٫۸)۱۰۵٫۴	(۳۸٫۱)۳۹۵٫۳
جمع کل هزینه‌های بخش‌ها (میلیارد ریال)	۱۴٫۱	۷۰	۲۰۴٫۶	۵۰۶٫۸	۱۰۳۶٫۴ (فقط شامل سه سال نخست می‌باشد)
درصد جمعیت روستایی تحت پوشش	۷۵	۷۰	۶۴	۶۰	۵۷

منبع: اقتباس از سازمان برنامه قوانین برنامه‌های عمرانی کشور: همچنین سالنامه‌های آماری ۱۳۴۶، ۱۳۴۸، ۱۳۴۸، ۲۵۳۶ و ۲۵۳۶ شاهنشاهی: فصل بودجه کشور برگرفته از (Jomehpor, 2017; Taleb & Anbari, 2006)

وضعیت جدول فوق، نشان می‌دهد که هرچه از برنامه‌های اول به سمت برنامه‌های پنجم می‌رویم، از هزینه‌های کشاورزی کاسته و به هزینه‌های صنعتی افزوده می‌شود. این امر به‌ویژه از برنامه‌ی سوم شروع گردیده و بخش عمرانی و خدماتی روستاها را بیشتر از بخش کشاورزی تحت پوشش قرار می‌دهد. بنابراین، نگاهی به اهداف و عملکردهای برنامه‌ها می‌تواند این وضعیت را بیشتر و بهتر تشریح و تحلیل نماید:

اهداف کلی برنامه‌ی عمرانی اول شامل افزایش تولید، گسترش صادرات، اصلاح کشاورزی، صدور مواد معدنی، ارتقاء سطح زندگی و افزایش رفاه اجتماعی اعلام شده بود (Program and Budget Organization, 1998: 11). در این برنامه عمرانی، فصل مستقلی به‌عنوان عمران روستایی وجود نداشت، لیکن برنامه‌هایی کلی برای روستاها منظور شده بود. این برنامه‌ها اصول دیدگاه‌های اجرایی توسعه زراعی را در برمی‌گرفت و مظاهر عمده آن، نمایش تجهیزاتی از قبیل تراکتور و موتورهای آبکشی و بذر، کود شیمیایی و آموزش روش‌های به‌کارگیری آن‌ها بود. به علت عدم ارتباط بین مروجان با

زارعان، به‌هیچ‌وجه این طرح به اهداف تعیین‌شده برای توسعه کشاورزی دست نیافت (Razzaghi, 1989). در این برنامه تنها ۲۳٫۸ درصد از ۲۱ میلیارد ریال به بخش کشاورزی و آبیاری اختصاص داده شد (National Bank of Iran, 1946). در برنامه دوم نیز فصل مشخصی برای عمران روستایی در نظر گرفته نشد و عمران روستایی در زیر بخش‌های عمران ناحیه‌ای و توسعه کشاورزی گنجانده شد. در برنامه دوم توجه به عمران روستایی بیش از برنامه اول بود؛ زیرا یکی از بندهای فعالیت برنامه مزبور به عمران دهات و اراضی بایر اختصاص یافته بود و اعتباری هرچند اندک جهت عمران دهات منظور شده بود و مأموران چند پیشه به نام دهیار در برخی از روستاها در مقیاس محدودی مستقر شدند. این دهیاران تحت نظارت کارشناسانی که در زمینه کشاورزی و روستایی تخصص داشتند، فعالیت می‌کردند. در جریان این برنامه عمرانی موانع اصلی توسعه نظیر عوامل اکولوژیک اجتماعی و اقتصادی حاصل از مجموعه ساختارهای روستایی همچنان پا برجا باقی ماند. نظام بزرگ مالکی و سلطه همه‌جانبه مالکان بر روستاها و ضعف کارایی شیوه‌های دیوانسالاری و تداخل این سیستم با بزرگ مالکان مانع و تنگنای اساسی برای عمران و آبادی دهات در این برهه زمانی بشمار می‌رفت. در این مقطع، فقط ۵/۴ درصد از سهم بخش کشاورزی برای بیش از ۷۰ درصد جمعیت روستایی کشور هزینه شد که عمدتاً شامل هزینه‌های جاری و پاره‌ای از ساخت‌وسازهای بهداشتی، حمام و آب شرب و دیگر ساخت‌وسازهای خدمات اجتماعی به‌جز مدرسه‌سازی بود؛ زیرا مدرسه‌سازی و باسواد شدن جامعه روستایی با اهداف بزرگ مالکان مغایرت داشت (Hosseini Abri, 2008). در جریان این برنامه عمرانی در سال ۱۳۳۵ بنگاه اصلاح امور اجتماعی و دهات از حمایت‌های مالی «اصل ۴ ترومن، برخوردار شد برای هدایت این بنگاه شورای امور اجتماعی دهات تشکیل گردید که تا سال ۱۳۴۲ به فعالیت‌های خود در زمینه عمران روستایی ادامه داد. در کنار این سازمان سازمان‌های دیگری نیز ایجاد شدند تا بتوانند دستیابی به اهداف عمران روستایی را تسهیل کنند. در این راستا اقداماتی از قبیل آموزش دهیار برای اداره دهات و ایجاد راه‌های روستایی صورت گرفت که البته اقدامات انجام‌شده بیشتر مربوط به املاک سلطنتی، خالصه و پاره‌ای از املاک موقوفه بود و به لحاظ ساخت و بافت حکومت و سلطه مؤثر مالکان بزرگ و عدم شرکت مردم روستا این نظام‌ها نتوانستند در توسعه روستا چندان مؤثر واقع شوند (Mahdavi, 1998). همچنین، تأسیس حوزه‌های عمرانی به‌منظور استفاده از منابع موجود در روستاها، قرارداد سازمان برنامه با مهندسین مشاور ایتالیایی، ایتال کنسولت، جهت مطالعه و شناسایی جامع منابع انسانی و طبیعی ناحیه جنوب شرقی کشور، و قرارداد با شرکت عمران و منابع نیویورک جهت مطالعه و شناسایی جامع منابع طبیعی ناحیه جنوب از مهم‌ترین اقدامات برنامه دوم در خصوص عمران کشاورزی و روستایی بودند.

برنامه عمران و توسعه سوم کشور از سال ۱۳۴۱ آغاز و در سال ۱۳۴۶ خاتمه می‌یابد. تفاوت‌هایی در برنامه سوم در مقایسه با برنامه‌های پیشین وجود دارد، از جمله کاهش مدت اجرا به ۵ سال و تغییر بخش‌های آن از ۴ به ۱۰ بخش و تفاوت دیگر آن، هم‌زمانی این برنامه با اجرای اصلاحات ارضی در ایران است. هدف از برنامه سوم، ایجاد تحول و بازسازی صنعت و کشاورزی با تأکید بر حوزه‌های آب، ارتباطات و انرژی بود. در کشاورزی هدف، تغییر توزیع مجدد درآمد (از قبیل اصلاحات ارضی)، و در بخش صنعت، ایجاد بیشتر صنایع برای افزایش درآمد ملی، افزایش فرصت‌های شغلی، ارتقا سطح مهارت‌های مدیریتی، صرفه‌جویی در ارز و حمایت از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و خارجی بود (Taleb & Anbari, 2006). سهم اعتبارات عمران روستایی در برنامه عمرانی سوم باوجوداینکه بیش از ۶۰ درصد جمعیت کشور در نقاط روستایی زندگی می‌کردند فقط ۴٫۷۳ میلیارد ریال بود اما برای عمران شهری بالغ بر ۷٫۳ میلیارد ریال لحاظ گردید. همچنین در چهار سال اول برنامه سوم، سرانه سرمایه‌گذاری برای هر فرد روستایی معادل ۷۶ ریال بود که این رقم یک‌هشتم سرانه شهری بود. این توزیع نابرابر به‌روشنی بیانگر آغاز تخریب روستا و شتاب بخشی مهاجرت روستاییان به شهرها بود.

به این ترتیب روند افزایش مهاجرت از روستا به شهر از سال ۱۳۴۵ به بعد به سرعت افزایش یافت (Qadiri Masoom & Ali Qalizadeh, 2003: 121).

در اصلاحاتی که در برنامه سوم اتفاق افتاد، اعتبارات بخش کشاورزی، هم از نظر مقدار و هم سهم در کل اعتبارات به طرز چشمگیر افزایش یافت و به ۹/۴۷ میلیارد ریال شامل ۵/۲۱ درصد کل اعتبارات برنامه بالغ شد. این رقم نسبت به عملکرد مالی برنامه‌ی دوم که در طول هفت سال اجرا شده بود ۱۰۴ درصد افزایش داشت و بیانگر آن بود که در هر سال از برنامه‌ی سوم، دولت ۱۶۰ درصد بیش از سال مشابه در برنامه دوم به طور متوسط به توسعه‌ی بخش کشاورزی و آبیاری اختصاص داده است. شاید یکی از عوامل عدم توفیق نسبی برنامه سوم در بخش کشاورزی، تمرکز اعتبارات این بخش در حوزه آبیاری بود که طبعاً نمی‌توانست در کوتاه‌مدت به نتیجه برسد. از مجموع ۴۷ میلیارد ریال اعتبار هزینه شده بخش، ۴۶ درصد آن صرف امور آبیاری شد. هرچند مردم‌سالاری، دولت‌مداری، کشاورزی محوری و روستاگرایی روح اصلی ایدئولوژی حاکم بر برنامه سوم عمرانی ایران را تشکیل می‌داد (Lilaz, 2018)، اما تدوین و اجرای آن با اجرای قانون اصلاحات ارضی و ازهم‌گسیختگی نظام اقتصادی_ اجتماعی دهات و تصویب قانون تشکیل انجمن‌های ده اصلاح امور اجتماعی و عمران دهات تقارن داشت به دلیل فقدان اهداف مشخص در عمران روستایی و قلت سرمایه‌گذاری کار مهمی انجام نشد (Qadiri Masoom & Ali Qalizadeh, 2003).

در برنامه چهارم کشور (۱۳۴۷-۱۳۵۱) هدف، تسریع رشد اقتصادی و تکثیر درآمد ملی از راه افزایش قدرت تولید با اتکای بیشتر به توسعه صنعتی و بالا بردن بازده سرمایه و استفاده از روش‌های ترقی در کلیه فعالیت‌ها و کاهش نیازمندی‌ها به خارج و تنوع بخشیدن به کالاهای صادراتی کشور بوده است (Program and Budget Organization, 1968: 93). تأکید اصلی توسعه اقتصادی بر صنعتی شدن مهم‌ترین دلیل توجیه این مسئله بود. افزایش تعداد واحدهای تولیدی صنعتی و پایه‌گذاری صنایع پتروشیمی گاز و بهره‌برداری از صنعت اتومبیل و نیز افزایش قابل ملاحظه حجم فعالیت‌های ساختمانی در نقاط شهری در این دوره عامل بسیار مؤثری در جذب نیروی کار رانده شده از روستا بود. از طرف دیگر، در این برنامه پیش‌بینی شده بود که تعداد ۲۲۶۰۰۰ شغل در بخش کشاورزی ایجاد شود. این مهم نه تنها انجام نشد بلکه ۲۰۲۰۰۰ نفر از شاغلین قبلی نیز این بخش را ترک نمودند. این در حالی بود که شغل ایجاد شده در بخش صنعت و خدمات از حد برنامه فراتر رفته و به ترتیب به ارقام ۷۳۶ و ۷۲۰ هزار شغل جدید رسید. شاغلین بخش کشاورزی از ۴۹ درصد به ۴۰ درصد کاهش یافت به این ترتیب روند و میزان مهاجرت از روستا به شهر در طول برنامه چهارم نه تنها مهار نگردید بلکه بالعکس شتاب یافت (Qadiri Masoom & Ali Qalizadeh, 2003). در برنامه چهارم فصل مستقلی به عنوان عمران و نوسازی روستا با اعتباری به مبلغ ۵/۶ میلیارد ریال در نظر گرفته شد. عمران روستایی در آن از اهداف و سیاست‌های به نسبت مشخص تری برخوردار بود، ولی در آن به گونه‌ای بلندپروازانه بر جنبه‌های رفاهی عمران روستایی تأکید شده بود. هدف از عمران روستایی در این برنامه تعمیم عدالت اجتماعی و توزیع ثمرات رشد و توسعه اقتصادی کشور بین روستائیان از طریق آبادی دهات و ایجاد تأسیسات همگانی و تأمین وسایل زندگی روستائیان و آماده کردن دهات برای همگامی با تحولات و پیشرفت‌های اقتصادی بود؛ ولی عملاً هدف و الگوی توسعه مورد نظر در برنامه چهارم با همه تأکیدی که به عمران روستا داشت صنعتی کردن کشور و رها کردن کشاورزی بود که در نتیجه، آنچه پیش آمده این بود که با اختصاص تمامی قدرت دولت در جهت ایجاد زمینه صنعتی علاقه‌ای برای رسیدگی به مشکلات و کمبودهای اساسی اولیه روستایی در مسئولین امر حاصل نیامد و بدین ترتیب زمینه اشتغال تولید و زمینه‌های اجتماعی به کلی نادیده گرفته شد. در برنامه چهارم عمران و توسعه روستایی محدود به بعد فیزیکی عمران دهات و منحصر به ایجاد پاره‌ای از تأسیسات شد (Iranian Economic Research Center, 1999: 395).

در برنامه پنجم کشور (۱۳۵۲-۱۳۵۶) هدف‌های جاه‌طلبانه‌ای دنبال شد. در واقع تأکید بر صنعتی کردن سریع کشور و به‌خصوص ۲۵ درصد رشد سالانه درآمد/ توسعه صنایع سنگین و سرمایه‌بر و تعیین هدف کمی نیل به ۲۹/۵ درصد به افزایش ناخالص ملی بود. درآمد حاصل از صادرات نفت در آغاز صرف بهبود زیرساخت‌های شهری و در مرحله بعد صرف سرمایه‌گذاری صنعتی شد. گسترش زیرساخت‌ها، تأسیسات و تجهیزات در شهرها، کیفیت زندگی شهری را ارتقاء داد. بورس‌بازی زمین و ساختمان‌سازی در شهرهای بزرگ در این برنامه از لحاظ اشتغال کشور به سودآورترین و پر رونق‌ترین فعالیت شهری تبدیل شد (Etamad, 1987). در این برنامه از لحاظ اشتغال نه‌تنها ۱۲۹۶۰۰ شغل جدید در بخش کشاورزی ایجاد نشد بلکه ۷۳۴ هزار نفر شاغلین قبلی بخش کشاورزی را ترک نمودند. هجوم این تعداد وسیع از روستاییان به شهرها فشار عرضه کار را بر بخش خدمات تحمیل نمودند به طوری که این بخش به جای ۵۵۱۹۰۰ نفر بالغ بر ۹۴۷۰۰۰ نفر شاغلین جدید را شامل شد. لذا سهم بخش کشاورزی از اشتغال از ۴۸ درصد به ۳۳ درصد کاهش یافت. این در حالی بود که سهم بخش خدمات از ۲۵ درصد به ۳۵ درصد افزایش یافت و در واقع نتیجه سیاست‌ها و اقدامات نادرست در بخش کشاورزی باعث شد که سهم بخش کشاورزی در تولید ناخالص ملی کاهش یابد و بدین ترتیب با احتساب درآمد نفت سهم بخش کشاورزی از ۳۲ درصد در سال ۱۳۳۸ به ۴/۹ درصد در سال ۱۳۵۶ کاهش یابد (Asayesh, 1977). در برنامه پنجم، عمران روستایی موقعیت تازه‌ای به خود گرفت و گسترش خدمات اجتماعی و نه اقتصادی به روستاها یکی از اهداف عمده در فصل امور اجتماعی تلقی شد. همچنین در این برنامه از نظر اعتبار مالی ۵/۶ کل بودجه امور اجتماعی و ۸/۱ درصد کل بودجه عمرانی به فصل عمران و نوسازی روستا اختصاص داده شد. هدف‌های مشخص فصل عمران روستایی در برنامه پنجم به دو دسته تأمین تسهیلات زیر بنایی تسهیلات رفاهی و گسترش آموزش در روستا تفکیک و ارائه گردید که در چارچوب هدف‌های کلی برنامه سیاست‌های تأمین خدمات رفاهی و ایجاد تأسیسات زیربنایی و برنامه‌های آموزشی اتخاذ شد (Program and Budget Organization, 1973: 3-4). سیاست اصلی عمران و نوسازی روستاها بر اساس ایجاد حوزه‌های عمران روستایی و توسعه یکی از روستاهای مرکزی حوزه به‌عنوان مرکز حوزه عمران روستایی مرکز عرضه خدمات بود (همان: ۱۲) که قرار شد ۱۱۸۰ حوزه عمرانی ایجاد شود که در طول برنامه پنجم بیش از ۱۳۳۲۰ ده با جمعیتی معادل ده میلیون نفر را در برمی‌گرفت. در جریان سه سال اول برنامه فقط ۲۴۱ حوزه عمرانی احداث شد و لذا در عمل این برنامه به تعدادی که پیش‌بینی شد تحقق نیافت و دلیل عمده آن عدم موفقیت کامل ایجاد حوزه‌های عمران روستایی تمرکز نظام اداری اجرایی کشور و عدم هماهنگی میان دستگاه‌های ذی‌ربط بوده است (Iranian Economic Research Center, 1999: 21).

نکته اساسی در این برنامه‌ها، عدم مشارکت و توجه به فرهنگ و اجتماع روستاییان بود. اتخاذ رویکرد نوسازی سبب نگاه از بالا به پایین، عدم توجه به درخواست‌ها، تجربیات و دانش بومی روستاییان گردید. برخوردهای پدرسالارانه و بالا به پایین مأموران دولتی توانمندی‌ها و قابلیت‌های مشارکتی را از روستاییان گرفت و نوعی بی‌اعتمادی و وابستگی به دولت را در آن‌ها تقویت کرد که برآیند آن، کاهش سهم بخش کشاورزی در تولید ناخالص ملی غیرنفتی در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ بود (Azkia & Dibaji Forooshani, 2016). علاوه بر این، ارجحیت اقتصاد کلان به‌واسطه افزایش فروش نفت که غالباً با گسترش صنعت، شهرنشینی و افزایش خرید تسلیحات نظامی_ هم‌زمان با برنامه‌ی پنجم_ قابل بحث است، (Lilaz, 2018; Abrahamian, 2010; Hodayun Katoozian, 1999) بر روند کاهش سهم کشاورزی و اقتصاد روستایی افزود.

اصلاحات ارضی؛ دگرگونی نظام ارضی و تأثیرات آن بر اقتصاد روستاها

از میان ۱۹ اصل موسوم به انقلاب شاه و ملت ۱۲ اصل آن به دهه‌ی ۱۳۴۰ و ۷ اصل بقیه به سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶ تعلق دارد. یکی از مهم‌ترین اصل‌های آن، مربوط به اصلاحات ارضی بود. از جمله مقاطع مهم تاریخ معاصر ایران اصلاحات ارضی در دهه خورشیدی است که از بزرگ‌ترین تحولات اقتصادی_ اجتماعی برنامه سوم عمرانی و درعین حال؛ اصلی‌ترین انحراف این برنامه نیز بود (Lilaz, 2018). اصلاحات ارضی به‌عنوان مهم‌ترین و اولین اصل انقلاب سفید دارای سه مرحله می‌باشد که به‌قرار زیر است؛

جدول ۲. مراحل و سیر اصلاحات ارضی در ایران

مراحل	مناطق	زمان	ویژگی‌ها	نتایج
اول	منطقه قزوین اصفهان، اراک، اردبیل، لشت نشاء، آذربایجان غربی، قروه، سقز، بیجار، میوان، سنندج، کرمانشاه، اسفراین، نیشابور و مشهد، روستاهای کنار دریای خزر (۲۰ درصد خانوار روستایی)	(۱۳۴۳-۱۳۴۱)	عدم تصاحب بیش از یک ده شش‌دانگ یا شش‌دانگ زمین در چند ده مختلف توسط مالکین،	درهم افکندن نظام مالک و رعیت.
دوم	فارس، اصفهان، خوزستان و سایر مناطق کشور (بیش از ۳۵ درصد خانوار روستایی)	(۱۳۴۵-۱۳۴۳)	تخفیف نارضایتی کشاورزان، حل منازعات بین مالکان و دهقانان، قانون الحاقات اضافی، نارضایتی شدید اجاره‌داران و درگیری بین آن‌ها و مالکان، تقسیم درآمد حاصل از اجاره توسط صاحبان استیجاری	از بین رفتن کشاورزی بومی و وابستگی، فروش زمین‌های اجاره‌ای و واحدهای سهامی زراعی به دهقانان.
سوم	خراسان، گیلان، ترکمن صحرا، کهگیلویه و بویراحمد، لرستان، ایلام و سایر مناطق (بیش از ۳۰ درصد)	(۱۳۴۷-۱۳۴۵)	فروش زمین‌ها به اجاره‌داران از سوی مالکین، شق تقسیم زمین به نسبت بهره مالکانه. شق فروش اراضی مالک به زارعین.	تغییر ساختار روستا به روابط شهر و روستا، کاهش مالکیت بومی اراضی کشاورزی، قطعه‌قطعه شدن اراضی کشاورزی، انحراف از مشاغل کشاورزی، ورود ماشین‌آلات به روستا و مکانیزه شدن کشاورزی، افزایش نابرابری.
چهارم	ادامه روند اصلاحات در سراسر کشور	(۱۳۴۷_۱۳۵۱)	روند روبه رشد شرکت‌های سهامی زراعی، کشت و صنعت، تجاری و تعاونی‌های روستایی	مکانیزه کردن کشاورزی، نابودی کشاورزی سنتی، وابستگی به واردات و تولیدات کشاورزی داخل، افزایش مصرف‌گرایی و روی آوردن به خدمات

و...

در دوران معاصر ایران به‌ویژه دوران پهلوی دوم، غالباً چنین تصور می‌شد که اگر ایران می‌خواهد در مسیر توسعه اقتصادی گام بردارد، اجرای اصلاحات ارضی اجتناب‌ناپذیر است (Halliday, 2024). این امر گرچه از زمان قبل مشروطیت نیز مطرح گردیده بود اما اجرای آن، تنها در زمان پهلوی دوم امکان‌پذیر گشت. به‌رغم آن، همواره این تصور وجود داشت که اصلاحات ارضی یا تغییر در سازمان تولید سبب تشدید و یا ایجاد آشوب‌های اجتماعی می‌گردد و با تغییرات در ساخت قدرت از طریق منتقل کردن قدرت‌های محلی و ملی مالکان به دهقانان به بورژوازی و یا به بروکراسی و کارگزاران آن می‌تواند در جامعه مؤثر افتد (Hooglund, 1982). اجرای اصلاحات ارضی در ایران تا درجات مختلفی ویژگی‌های بالا را در برداشته است. اولاً، با اجرای اصلاحات ارضی تقلیل و کاهش در فعالیت‌های کشاورزی از نقطه‌نظر نیروی کار و بازده به وجود آمد. ثانیاً، سبب گردید که موفقیت گروه‌های متمایز اجتماعی در روستا تثبیت گردد. ثالثاً، سازمان سنتی تولید تا

حدودی تغییر پیدا کند و بالاخره سبب تحکیم قدرت دستگاه بروکراتیک در مناطق روستایی گردد (Azkia, 2013).
 باین‌حال، مهم‌ترین کارکرد و عملکرد اصلاحات ارضی در ایران، درهم افکندن نظام مالک و رعیتی بود که مانع سرمایه-
 گذاری و کاربرد تکنولوژی‌های جدید در بخش کشاورزی و تداوم تولید سنتی بود (Rudolph, 1971). باوجود این تغییر
 اساسی نیز، بسیاری از صاحب‌نظران نگاه بسیار بدبینانه‌ای نسبت به اجرای اصلاحات ارضی در کشور دارند، زیرا آن را سبب
 نابودی روستا و جدایی روستا و شهر دانسته‌اند. اصلاحات ارضی سبب کاهش تولید و در نهایت کاهش نقش کشاورزی در
 اقتصاد و جدایی روزافزون شهر و روستا گردید (Azghandi, 2003) با کمبود نیروی انسانی در روستاها، عدم کفاف درآمد
 حاصل از کشاورزی به‌عنوان اساس اقتصاد روستایی و فروپاشی نظام و ساختار کشاورزی سنتی نابود گردید (Azkia,
 2013). حذف مدیریت تولید از نظام کشاورزی نیز به رها شدن زمین‌ها و ساخت‌وساز در آن‌ها، لایروبی نشدن و ویرانی
 قنات‌ها، برهم خوردن گروه‌های تولیدی (بنه) و بسیاری مسائل دیگر شد و با شکل‌گیری و استقرار سپاه بهداشت، سپاه
 دانش، سپاه ترویج و آبادانی، سازمان دولتی نهادهای روستایی (تعاونی‌ها، واحدهای اعتباری و خانه‌های اصناف) کنترل
 قیمت‌ها و قدرت اجبار کننده ژاندارمری نیز هر یک به‌نوعی پایه‌های قدرت دولت مرکزی در روستاها را تحکیم نمودند
 (Foran, 2023).

در برنامه اصلاحات ارضی هدف‌هایی نظیر افزایش بازدهی تأمین و توزیع درآمد رفاه کشاورزان، ادغام صنعت و کشاورزی
 و مانند آن‌ها در نظر گرفته شد که بسیاری از آن‌ها محقق نشد و زیان‌هایی نیز از آن ناحیه ناشی شد. انجام اصلاحات
 ارضی در طول این برنامه موجب مهاجرت میلیون‌ها روستایی به شهرها و تشدید رشد بخش خصوصی شد. این امر نه‌تنها
 نیروی کار ارزان برای فعالیت‌های اقتصادی در شهرها اعم از صنعت و ساختمان و خدمات را فراهم ساخت؛ بلکه بازار تولید
 و مصرف روستا را نیز زیر سلطه سرمایه‌داری و رو به رشد قرار داد. به‌این‌ترتیب بازارهای روستایی که پیش از آن بیشتر
 به‌صورت محیط‌های بسته خودکفا کمتر زیر نفوذ و سلطه بازار قرار داشت، بر روی کالاهای تولیدی و وارداتی گشود
 (Qadiri Masoom & Ali Qalizadeh, 2003).

با شکست این برنامه و در راستای آن، الگوهای و استراتژی‌هایی برای توسعه کشاورزی که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم
 بر روستاها و کشاورزی تأثیر نهادند، در دستور کار قرار گرفت. این استراتژی‌ها و الگوها گرچه به‌عنوان یک برنامه منسجم
 تدوین نگردید اما به دلیل تأثیر آن‌ها، نفوذ و کارگزاری دولت، وسعت و تأثیرات آن‌ها، می‌توان همچون ادامه اصلاحات
 ارضی و یا یک تغییر اساسی در راهبرد توسعه روستایی و بخش کشاورزی کشور بدان نگریست.

نظام‌های بهره‌برداری مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی و دگرگونی نظام ارضی

نظام‌های بهره‌برداری در ایران اصولاً متأثر از عوامل مختلف تولید، مالکیت، مدیریت عوامل اقتصادی اجتماعی و سیاسی
 بوده‌اند. یکی از برنامه‌ها و اقدامات در حوزه کشاورزی که مربوط به روستاها هم می‌شد، استقرار و ایجاد نظام‌های بهره-
 برداری مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی مانند بهره‌برداری تجاری، کشت و صنعت و سهامی زراعی در ایران در بازده زمانی
 دهه‌ی ۱۳۴۰ تا سال ۱۳۵۷ بود. انواع، ویژگی‌ها و نتایج آن‌ها را می‌توان چنین مشخص نمود:

جدول ۳. انواع نظام‌های بهره‌برداری مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی

نوع	ویژگی	نمونه	نتایج
بهره‌برداری تجاری	فروش نیروی کار، وسعت هر واحد ۵۰ هکتار به بالا، سرمایه‌بر، استفاده از ابزارآلات جدید کشاورزی	گرگان و دشت، اصفهان، خراسان و ارومیه	سودآوری بالا، تصاحب اراضی روستاها، تولید برای داخل و خارج،
کشت و صنعت	سطح وسیع کشت، تلفیق صنعت و کشاورزی، نیروی کار روزمزدی، استفاده از تکنولوژی جدید، سرمایه‌گذاری زیاد، جدایی عامل کار و سرمایه، وجود شرکت-های چندملیتی،	شیراز، منطقه دز، خوزستان، مازندران و مرکزی و کامیاران، سایر نقاط کشور به از ۱ تا ۲ واحد	نوسازی برخی روستاها، استفاده از روش‌ها و تکنیک‌های مدرن کشاورزی، کمبود ارزش افزوده به نسبت واحدهای دهقانی، کمبود بهره‌وری کار، عدم پیش‌بینی دقیق هزینه‌های تسطیح اراضی، افزایش بیکاری زارعان و خوش‌نشینان، مهاجرت روستاییان و ساخت شهرک‌ها، از بین رفتن تولیدات محلی روستاییان،
سهامی زراعی تعاونی‌های روستایی	سرمایه‌بر، استفاده از هردو شیوه کشت سنتی و مدرن، نقش واسطه‌ها در فروش محصولات، استفاده از کارشناسان خارجی	درگزین همدان، گرمسار، مهاباد، دشت مغان،	عملکرد اقتصادی ناچیز، تغییر الگوی بهره‌برداری، اتکا به زراعت و دوری از تولید کالاهای غیر کشاورزی در روستاها، بهره‌وری کم، از بین بردن اقتصاد دامداری در روستاها، افزایش اختلاف درآمد میان دهقانان روستاها

اگرچه رواج سرمایه در بخش کشاورزی به اوایل دهه‌ی ۱۳۳۰ ش. در ایران برمی‌گردد اما در دهه‌ی ۱۳۴۰ و به‌ویژه از سال ۱۳۴۷ بود که این امر رواج پیدا کرد که خود زاده‌ی سرمایه‌گذاری بخش خصوصی_ بیشتر مالکین مستقر در شهرها_ و سرمایه‌گذاری دولتی می‌باشد. استقرار این واحدها به‌ویژه واحدهای تجاری گرچه در کنار شهرها انجام شد، اما تأثیرات زیادی بر روستاییان گذاشت. این تأثیر را می‌توان از جنبه‌های جذب نیروی کار، کاهش اعتبارات بخش کشاورزی روستاها، سرازیر شدن سرمایه‌گذاری‌ها به این واحدها و در عوض کاهش آن در روستا در نظر گرفت. همچنین در مورد شرکت‌های سهامی زراعی در روستاها نتایج چنین بوده است که بخش سنتی کشاورزی ۸/۹۸ درصد کل خانوارهای روستایی را دربر می‌گیرد و ۲/۱ درصد باقیمانده را نیز سهامداران شرکت‌های زراعی که ۷/۱ درصد کل اراضی قابل کشت را شامل می‌شود، تشکیل می‌دهند؛ و ارزش سرمایه سرانه خانواده‌های سهامدار در شرکت‌های زراعی بیست برابر بیشتر از خانوارهای بخش سنتی است (Homayun Katoozian, 1999). این امر نشانه‌ی تبعیضی بزرگ در تخصیص اعتبارات و تفاوت فزاینده در نگرش دولت به کشاورزی دهقانی و مدرن به‌ویژه از سال ۱۳۴۷ به بعد بود. فقدان نهادهای کشاورزی موردنیاز و کوتاهی دولت در تأمین اعتبار لازم برای دهقانان کوچک و خرده‌پا سبب شد که اقتصاد دهقانی در مجموع به زوال بیانجامد و دهقانان نتوانند حداقل زندگی خود را از زراعت فراهم کنند. میزان بدهی دهقانان از سال ۱۳۴۸ به بعد افزایش قابل ملاحظه- ای داشته است. علی‌رغم برنامه‌های به‌اصطلاح توسعه روستایی میزان «بدهی» دهقانان نسبت به قبل از اصلاحات ارضی به بیش از سه برابر افزایش پیدا کرد. تخصیص قسمت اعظم اعتبارات بخش کشاورزی به توسعه واحدهای بزرگ زراعی نظیر کشت و صنعت، سهامی زراعی و تعاونی تولید سبب شد که بخش دهقانی حتی اعتبار موردنیاز برای یک کشاورزی بخور و نمیر را هم نداشته باشد. متوسط میزان اعتبار پرداختی به سرمایه‌داران ارضی ۴۰۰ برابر و در مورد شرکت‌های سهامی زراعی بیش از ۱۰۰ برابر متوسط اعتباری بود که بهره‌بردار دهقانی دریافت می‌داشت (Azkia, 2013). باوجود این، و علی‌رغم سرمایه‌گذاری‌های دولت در واحدهای بزرگ، تولید و میزان بهره‌وری این واحدها در مقام مقایسه با واحدهای دهقانی کوچک، بسیار ناچیز بوده است (Homayun Katoozian, 1993؛ Taleb & Anbari, 2006).

اولین شرکت سهامی زراعی در سال ۱۳۴۷ در تخت جمشید شیراز به وجود آمد. در پایان سال ۱۳۴۸ حدود ۱۴۰ شرکت سهامی زراعی و در پایان سال ۱۳۵۶ شرکت‌های زراعی زیادی در دورترین نقاط ایران تشکیل شده بودند. شرکت‌های کشت و صنعت تا سال ۱۳۵۷ حدود ۱۵ شرکت تشکیل شد که میزان زیر کشت هر کدام ۵۰۰۰ تا ۲۵۰۰۰ هکتار بود. این شرکت‌ها

در اجرای سیاست یکپارچه‌سازی زمین‌های کشاورزی سازمان یافته بودند. غصب زمین‌های روستائیان و کوچانیدن آن‌ها، راندن روستائیان از زمین‌های آبا و اجدادی و نسق دارانی که بر اساس اصلاحات ارضی صاحب زمین شده بودند، برای ایجاد واحدهای بزرگ از پیامدهای زیان‌بار تشکیل شرکت‌های کشت و صنعت در روستاها بود. از سوی دیگر؛ بابت بهای زمین به روستاییانی که زمین‌هایشان به وسیله شرکت‌های کشت و صنعت تصرف می‌شد، مبلغ کمی پرداخت می‌شد، برای هر هکتار زمین که بیش از ۵/۴ آن‌ها را زمین‌های آبی تشکیل می‌داد، تنها ۱۶۰۰۰ ریال پرداخت شده بود، یعنی هر مترمربع ۶/۱ ریال، و این اوج غارتگری بود (Sodagar, 1990). بنابراین در این دوره یک سلسله تغییرات اساسی در جامعه روستایی روی داد که از جمله مهم‌ترین آن‌ها، تغییر در نظام اجتماعی روستا بود که فروپاشی نظام تولید جمعی سنتی، تبدیل قشر زارع سهم‌بر به خرده مالک جزئی و کارگر کشاورزی، در کنار گسترش بزرگ مالکی به شیوه جدید، حذف مباشر و ارباب و تقویت دستگاه بوروکراسی دولتی و منزوی شدن خوش‌نشینان را به دنبال داشت. همچنین دگرگونی‌هایی در ساختار بهره‌برداری زراعی روی داد که مهم‌ترین این تغییرات عبارت است از افزایش واحدهای خرد و تقویت نظام خرده‌مالکی، یعنی افزایش واحدهای کوچک غیراقتصادی و افزایش تعداد بهره‌برداری‌های بزرگ و مکانیزه بود (Abrahamian, 2010).

بحث

تحلیل وضعیت توسعه و اقتصاد روستایی و مناسبت آن با امر توسعه در ایران هدف پژوهش حاضر بوده که از طریق برنامه‌ها و سیاست‌های توسعه‌ای در زمان پهلوی دوم به‌ویژه از سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷ ش. مدنظر قرار گرفت. با توجه به اهمیت برنامه‌ها و سیاست‌های توسعه‌ای و نقش آن در توسعه اقتصادی به‌ویژه در روستاها، پرسش قرار دادن این پیش‌فرض اساسی که علی‌رغم اتخاذ سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای ذیل برنامه‌های توسعه عمرانی_ اول، دوم، سوم، چهارم و پنجم_ اصلاحات ارضی و استقرار نظام‌های بهره‌برداری مدرن در ایران و به تبع آن؛ شکوفایی اقتصاد شهری، اقتصاد روستایی با فروپاشی همراه بوده است. بیشتر توجه تحقیقات و مطالعات در زمینه‌ی روستاها در ایران، به دوران اصلاحات ارضی و پیامدهای آن برمی‌گردد که این امر حکایت از آغاز تأثیرات، دخل و تصرف در روستا و توسعه‌ی آن‌ها نیز می‌باشد. پژوهش حاضر با روش اسنادی و کتابخانه‌ای در پی تحلیل تأثیرات این سیاست‌ها و برنامه‌ها بر روستاها اعم از نظام بهره‌برداری و اقتصاد روستایی بوده است.

روند سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای در ایران در دوره‌ی مورد بحث غالباً از الگوی نوسازی تبعیت کرده است که به سبب آن از سویی دولت را یکه‌تاز عرصه‌ی توسعه و از سویی دیگر؛ اشاعه و گسترش بازار آزاد و سرمایه‌داری را در ایران شده است. روستاها به تبع؛ به دلیل این سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای با این امر مواجه و دچار دگرگونی‌های اساسی شدند. توالی تاریخی و صیوریت برنامه‌ها نشان می‌دهد که هرچه از آغاز این برنامه‌ها گذشته است، تأثیرات آن‌ها در اقتصاد روستایی گسترده‌تر و عمیق‌تر بوده است. دگرگونی نظام زمینداری، به واسطه اصلاحات ارضی، برنامه‌های عمرانی توسعه و استقرار نظام‌های بهره‌برداری نوین سبب جایگزینی دولت به‌عنوان مهم‌ترین کارگزار تغییر و توسعه در روستا به‌ویژه از دهه‌ی ۴۰ به بعد و تغییر نظام مالکیتی و سیستم حکمرانی روستایی گردیده است. بنابراین، مانع مهمی در روی آوردن، اشاعه و گسترش سرمایه‌داری و ادغام جامعه روستایی در آن با حاکمیت دولت و نابودی نظام مالک رعیتی برداشته شد. این امر مقدمه‌ی کاهش تولیدات بخش کشاورزی در روستاها و روی آوردن به کشاورزی مکانیزه و تجاری نیز شد که با سرمایه‌داری ارضی قابل بحث است. سرمایه‌داری ارضی که با ظهور نظام سرمایه‌داری تجاری_ صنعتی هم‌راستا شده بود، اقتصاد شهری را جایگزین اقتصاد روستایی نمود و نقش روستاها را در تولید ناخالص ملی کمتر کرد.

نتیجه‌گیری

تأثیر سیاست‌ها و برنامه‌ها را نیز می‌توان در مهاجرت و جمعیت روستایی بدین شکل نشان داد که کل جمعیت کشور بین سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ به میانگین نرخ رشد سالانه ۹/۲ درصد از ۲۳ به ۳۵ میلیون نفر رسید که میانگین نرخ رشد سالانه جمعیت در بخش روستایی به مقدار (نسبتاً) کم ۲/۱ درصد، و در بخش شهری به مقدار (مطلقاً) بالای ۶/۴ درصد بود. اختلاف ۴/۳ درصد تقریباً به‌طور کامل به دلیل میزان بالای مهاجرت روستاییان به شهرهاست که پی‌آمد رکود کشاورزی و انزوای اجتماعی جامعه روستایی بود. در سال ۱۳۴۲ جمعیت روستایی ۶۵ درصد کل جمعیت را تشکیل می‌داد؛ در سال ۱۳۵۷ این مقدار به ۵۳ درصد کاهش پیدا کرده بود. اصلاحات ارضی سرآغاز مهمی برای مهاجرت روستاییان بوده است و در کنار آن شکست برنامه‌های توسعه‌ای و ایجاد شرکت‌های سهامی زراعی، کشت و صنعت و بهره‌برداری تجاری به‌ویژه در شهرها این روند را تسریع نمود.

همچنین مهم‌ترین تأثیر را در بخش کشاورزی می‌توان نشان داد که بیشتر زاده تغییر رویکرد از بخش اقتصاد مبتنی بر کشاورزی به اقتصاد مبتنی بر نفت و صنعت بوده است که تا اواخر سال‌های مدنظر، به بیشترین حد خود می‌رسد. طی این دوران میانگین نرخ رشد سالانه تولیدات کشاورزی احتمالاً ۲۰۵ درصد و قطعاً کمتر از ۳ درصد بود؛ بنابراین حتی در صورت قبول رقم دوم میانگین نرخ رشد سالانه بازدهی کشاورزی صفر خواهد بود. سهم بخش کشاورزی از ۳۲ درصد در سال ۱۳۳۸ به ۴/۹ درصد در سال ۱۳۵۶ کاهش یافت و طی این دوره، رشد بازدهی زمین در کشاورزی ایران صفر یا منفی بوده است.

پیامد دیگر این وضعیت در اختلاف شدید و جدایی روزافزون شهر و روستا بود. به موازات آن، افزایش بخش خدمات، افزایش فاصله‌ی بین درآمد و مصرف در روستاها از دیگر تبعاتی بوده که فروپاشی اقتصاد روستایی تسریع نموده است. آمارها حاکی از سطح درآمد سرانه در بخش شهری احتمالاً در حدود ۲۵۰۰ دلار در سال بوده است که ده برابر بیشتر از درآمد سرانه در روستاها است. سه برابر شدن میزان «بدهی» دهقانان نسبت به قبل از اصلاحات ارضی، نیز یکی از تبعات این فروپاشی بعد از اجرایی‌شدن نظام‌های بهره‌برداری نوین بوده است. با این حال، عدم توجه به ظرفیت‌های روستایی و دانش بومی در بهره‌وری و بهره‌برداری ارضی سبب عدم گرایش و تمایل روستاییان و عدم دخالت آن‌ها در این سیاست‌ها بوده است. به طوری که میزان مشارکت روستاییان در این سیاست‌ها و برنامه‌ها، ناچیز و گاه با اغماض بوده است.

گرچه عمران روستایی به‌ویژه در برنامه پنجم توسعه مورد توجه واقع شد و پیشرفت‌های چشمگیری در بهداشت، آموزش، جاده‌سازی و امکانات رفاهی حاصل گردید اما این امر بر بخش خدمات افزود و در درازمدت نیز سبب افزایش در روی آوردن روستاییان به شهرها گردید. افزایش سریع ساختمان‌سازی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مجراهای توسعه شهری و جذب نیروی کارگر عمدتاً روستایی، سبب غفلت از مسکن روستایی گردید و کاربری زمین‌های شهری به مراتب به سودآورترین و پر رونق‌ترین فعالیت شهری تبدیل شدند. امری که توانست بخش زیادی از کارگران روستایی را به شهرها ببرد و کار در روستا، به محاق برود.

تحلیل برنامه‌های توسعه‌ای و تأثیرات آن بر توسعه و اقتصاد روستایی نشان داد که رویکرد غالبی که بر برنامه‌ریزی‌ها و برنامه‌ها سیطره داشته، مبتنی بر رویکرد نوسازی با راهبرد دگرگون‌سازی روستاها بوده است. نتایج حاکی از تأیید یافته‌های پژوهش (Azkia & Dibaji Forooshani, 2016; Namdar & Sadighi, 2013) دارد. سلطه نظام برنامه‌ریزی آمرانه با راهبرد بالا به پایین و دستوری، عدم مشارکت و توجه به فرهنگ و اجتماع روستایی، ارجحیت اقتصاد کلان به واسطه افزایش فروش نفت که غالباً با گسترش صنعت، شهرنشینی و افزایش خرید تسلیحات نظامی همراه بود، ساختار و مناسبات جامعه روستایی و به تبع آن اقتصاد روستایی را دچار تغییر اساسی نمود و به‌موجب آن نیز، روستا نقش دیرینه خود را که پیشتر

در جایگاه تولیدکننده و تعیین‌کننده ساختار اصلی اقتصاد بودند، از دست داد. به موازات آن، رابطه‌ای یک‌سویه با شهر برقرار گشته و روستا به‌عنوان مصرف‌کننده، عقب‌مانده و زائد شناخته شد. تغییر شیوه‌ی زندگی و افزایش روحیه‌ی مصرف‌گرایی در روستاها، انزوا و کم‌توجهی در برنامه‌ها نیز متأثر از این وضعیت بود. در سال‌های دهه‌ی ۵۰ش. هرچند تغییراتی در معیشت، درآمد و عمران روستایی اتفاق افتاد اما این مسأله معلول افزایش تولیدات کشاورزی نبود، بلکه عموماً ناشی از دریافت وام‌هایی بود که به‌جای مصرف در بخش کشاورزی و افزایش محصولات، به مصرف کارهای غیرزراعی می‌رسید که باز هم این اعتبارات از طریق فروش نفت تأمین می‌گردید. کمبود نیروی انسانی در روستاها، عدم کفایت درآمد حاصل از کشاورزی، از دست دادن مشاغل غیر کشاورزی، کاهش‌ی شدن اعتبارات دولتی و اختصاص آن به بخش‌های عمرانی و عدم سرمایه‌گذاری در بخش اقتصادی روستاها سبب فروپاشی اقتصاد روستایی در ایران دو دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ش. شده است.

حامی مالی

مقاله حاضر مستخرج از طرح پسادکتری نویسنده دوم با عنوان تحلیلی بر چگونگی فروپاشی اقتصاد روستایی در ایران؛ با تأکید بر کردستان (اصلاحات ارضی و پیمادهای آن در جامعه روستائی کردستان)، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان و با حمایت معاونت پژوهشی دانشگاه کردستان در سال ۱۴۰۲-۱۴۰۳ انجام شده است.

سه‌م نویسنده‌گان در پژوهش

مشارکت نویسنده‌گان به این صورت بوده است؛ جمع‌آوری داده‌ها: نویسنده دوم؛ تهیه گزارش پژوهش؛ نویسنده اول؛ تحلیل داده‌ها: مشارکت بین نویسنده‌گان

تضاد منافع

نویسنده‌گان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسنده‌گان از همه کسانی که در انجام این پژوهش به ما یاری رساندند، به‌ویژه کسانی که کار ارزیابی کیفیت مقالات را انجام دادند، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

- آبراهامیان، پرواند. (۱۳۸۹). *ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی*. ترجمه کاظم فیروزمن و حسن شمس‌آوری و محسن مدیر شانه‌چی، تهران: نشر مرکز.
- آتابکی، تورج. (۱۳۸۷). *مدرنیته‌آمرانه (مجموعه مقالات)*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، انتشارات ققنوس.
- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۷). *اندیشه‌نوسازی در ایران*. انتشارات دانشگاه تهران.
- ازغندی، علیرضا. (۱۳۸۲). *تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران ۱۳۲۰-۱۳۵۷*. تهران: انتشارات سمت.
- ازکیا، مصطفی و دیباجی فروشانی، شکوه. (۱۳۹۵). نقد برنامه‌های توسعه روستایی در ایران. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱(۱)، ۱۰۳-۱۲۵. doi: 10.22059/jisr.2016.58378
- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا. (۱۳۸۳). *توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران*. تهران: نشر نی.
- ازکیا، مصطفی. (۱۳۹۲). *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستاهای ایران*. تهران: انتشارات اطلاعات.
- آسایش، حسین. (۱۳۷۶). *برنامه‌ریزی روستایی در ایران*. پیام نور.
- اعتماد، گیتی. (۱۳۶۶). *شهرنشینی در ایران، مهاجرت در ایران در دهه‌های اخیر*. تهران: انتشارات آگاه.
- اعظمی، هادی؛ حسینی، سید محمد حسین و صادقی، وحید. (۱۴۰۱). دگرگونی‌های اقتصاد روستایی در پرتو اصلاحات ارضی (نمونه پژوهی): روستای گچ‌گران از توابع بخش مرکزی شهرستان ممسنی. *جغرافیا و روابط انسانی*، ۴(۴)، ۷۰۸-۷۳۵. doi: 20.1001.1.26453851.1401.4.4.38.0

- جمعه‌پور، محمود. (۱۳۹۵). رابطه دولت و جامعه روستایی در دوره نوگرایی، نقد سیاست‌گذاری‌های توسعه در ارتباط با جامعه روستایی. فصلنامه علوم اجتماعی، ۳۳(۷۵)، ۳۷-۶۹. doi: 10.22054/qjss.2017.7593
- حسینی ابری، س. (۱۳۸۷). مدخلی در جغرافیای روستایی ایران. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- زاهدی، محمدجواد؛ غفاری، غلامرضا و ابراهیمی لویه، عادل. (۱۳۹۱). کاستی‌های نظری برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران. پژوهش‌های روستائی، ۳(۱۲)، ۷-۳۰. doi: 10.22059/jrur.2013.30230
- سازمان برنامه‌بودجه. (۱۳۵۲). اقدامات عمرانی و نوسازی روستاها در برنامه پنجم عمرانی کشور. تهران.
- سازمان برنامه‌بودجه. (۱۳۷۷). تاریخچه برنامه‌ریزی در ایران، تهران.
- سوداگر، محمدرضا. (۱۳۶۹). رشد روابط سرمایه‌داری در ایران: مرحله گسترش ۱۳۵۷-۱۳۴۲. تهران: انتشارات شعله اندیشه.
- شکوری، علی. (۱۳۸۹). سیاست‌های توسعه کشاورزی در ایران. تهران: انتشارات سمت.
- طالب، مهدی. و عنبری، موسی. (۱۳۸۵). دلایل ناکامی نظام برنامه‌ریزی توسعه در ایران عصر پهلوی دوم. مجله علوم اجتماعی، جدید (۲۷ سری)، ۱۸۱-۲۰۳.
- غنی‌نژاد، موسی. (۱۳۹۶). اقتصاد و دولت در ایران. انتشارات تابان اقتصاد.
- فلیک، اوه. (۲۰۱۳). درآمدی بر پژوهش کیفی. ترجمه هادی جلیلی، تهران: انتشارات نی.
- فوران، جان. (۲۰۲۳). تاریخ تحولات اجتماعی ایران (مقاومت شکننده). ترجمه احمد تدین، چاپ بیست و دوم، تهران: انتشارات رسا.
- گزارش بانک ملی ایران. (۱۹۴۸). تاریخچه تدوین برنامه هفت‌ساله ساخت و ساز و شهرسازی در ایران.
- مجتبی، معصوم قدیری و علیقلی‌زاده، فیروز. (۱۳۸۲). جایگاه روستا و کشاورزی در برنامه‌های عمرانی قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ایران. پژوهش‌های جغرافیایی (منتشر نمی‌شود)، ۳۵(۳)، ۱۳۰-۱۱۵.
- مرکز تحقیقات اقتصادی ایران. (۱۳۷۸). مجموعه مقالات همایش پنجاه ساله برنامه‌ریزی توسعه در ایران، جلد اول و دوم. (به فارسی).
- مهدوی، مسعود. (۱۳۷۷). جغرافیای روستایی ایران. انتشارات سمت.
- نامدار، رضا، و صدیقی، حسین. (۱۳۹۲). بررسی چالش‌های عمده توسعه روستایی در ایران با استفاده از تکنیک دلفی. مجله علوم و فنون کشاورزی، ۱۵(۳)، ۴۴۵-۴۴۵.
- نصیری زارع، سعید و ریاحی، وحید. (۱۴۰۱). تحلیل انطباق مطالعات برنامه‌ریزی روستایی با چالش‌های مناطق روستایی در ایران. پژوهش‌های روستائی، ۱۳(۲)، ۲۴۶-۲۶۱. doi: 10.22059/jrur.2022.334728.1700
- ورمزیاری، حجت؛ کلانتری، خلیل؛ لوایی آدریانی، رسول و صمدی، محسن. (۱۳۹۷). طراحی الگویی از چالش‌های سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران: یک نظریه داده‌بنیان. روستا و توسعه، ۱۲(۲)، ۹۷-۱۲۳. doi: 10.30490/rvt.2018.7712

References

- Aazami, H., Hosseini, S. M. H., & Sadeghi, V. (2022). Rural Economic Transformations in the Light of Land Reform (Case Study: Gachgaran Village of the Central Part of Mamasani County). *Geography and Human Relationships*, 4(4), 708-735. Dor:20.1001.1.26453851.1401.4.4.38.0 [In Persian].
- Abrahamian, Y. (2010). *Iran between two revolutions*. translated by Kazem Firouzmand, Center Publications [In Persian].
- Ahmed, J. U. (2010). Documentary research method: New dimensions. *Indus Journal of Management & Social Sciences*, 4(1), 1-14.
- Ahmed, J. U. (2010). Documentary research method: New dimensions. *Indus Journal of Management & Social Sciences*, 4(1), 1-14.
- Asayesh, H. (1997). *Rural Planning in Iran*. Payam Noor Publications. [In Persian].
- Atabaki, T. (2008). *Authoritative modernity (a collection of essays)*. translated by Mehdi Haqit Khah, Qaqnoos Publications. [In Persian].

- Azad Aramaki, M. (2018). *Modernization thought in Iran*. Tehran University Press [In Persian].
- Azghandi, A. (2003). *History of Iranian Political and Social Developments 1320-1357*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
- Azkiya, M. (2013). *Sociology of development and underdevelopment of rural Iran*. Tehran: Information Publications [In Persian].
- Azkiya, M. & Ghaffari, A. (2004). *Rural development with emphasis on the rural society of Iran*. Tehran: Nei Publishing. [In Persian]
- Azkiya, M., & Dibaji Forooshani, S. (2016). Criticism The Rural Development Plans in Iran. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 5(1), 103-125. doi: 10.22059/jisr.2016.58378. [In Persian].
- Badri, S. A., Kazemi, N., Khodadadi, P., & Mohammadnejad, A. (2021). Why rural development policies have not contributed to rural development in Iran. *Rural Society*, 30(2-3), 84-100.
- Badri, S. A., Kazemi, N., Khodadadi, P., & Mohammadnejad, A. (2021). Why rural development policies have not contributed to rural development in Iran. *Rural Society*, 30(2-3), 84-100.
- Bailey, K.D. (1994). *Methods of Social Research*. New York: The Free Press.
- Bailey, K.D. 1994. *Methods of Social Research*. New York: The Free Press.
- Coffey, A. & P. Atkinson. (1996). *Making Sense of Qualitative Data: Complementary Research Strategies*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Coffey, A., & P. Atkinson. (1996). *Making Sense of Qualitative Data: Complementary Research Strategies*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Coles, R. (1997). *Doing documentary work*. NY: Oxford.
- Coles, R. (1997). *Doing documentary work*. NY: Oxford.
- Etamad, G. (1987). *Urbanization in Iran, Migration in Iran in the last decades*. Tehran: Aghat Publications [In Persian]
- Ezhgandi, A. (2003). *History of Political and Social Developments of Iran 1357-1320*. Tehran: Samit Publications. [In Persian].
- Flick, A. (2013). *An introduction to qualitative research*. translated by Hadi Jalili, Tehran: Nei Publications. [In Persian].
- Foran, J. (2023). *The History of Iran's Social Developments (Fragile Resistance)*. translated by Ahmad Tedin, 22nd edition, Tehran: Rasa Publications. [In Persian].
- Galdeano- Gómez, E., Aznar- Sánchez, J. A., & Pérez- Mesa, J. C. (2011). The complexity of theories on rural development in Europe: An analysis of the paradigmatic case of Almería (South- east Spain). *Sociologia ruralis*, 51(1), 54-78.
- Galdeano- Gómez, E., Aznar- Sánchez, J. A., & Pérez- Mesa, J. C. (2011). The complexity of theories on rural development in Europe: An analysis of the paradigmatic case of Almería (South- east Spain). *Sociologia ruralis*, 51(1), 54-78.
- Ghaninejad, M. (2017). *Economy and Government in Iran*. Taban Economy Press. [In Persian].
- Halliday, F. (2024). *Iran: dictatorship and development*. Simon and Schuster.
- Halliday, F. (2024). *Iran: dictatorship and development*. Simon and Schuster.
- Homayun Katoozian, M. (1999). *Iran's political economy from constitutionalism to the end of the Pahlavi dynasty*. Tehran: Center Publications. [In Persian].
- Hooglund, E. J. (1982). *Land and revolution in Iran, 1960–1980*. University of Texas Press.
- Hosseini Abri, S. (2008). *an entry on the rural geography of Iran*, Isfahan University Press. [In Persian].
- Iranian Economic Research Center. (1999). *Proceedings of the conference of fifty years of development planning in Iran*. first and second volumes. [In Persian].
- Jomehpor, M. (2017). The Relationship Between the Government and the Rural Community in the Age of Modernization; A Review of Development Policy of the Rural Community in Iran Mahmoud Jomehpor. *Social Sciences*, 23(75), 37-69. doi: 10.22054/qjss.2017.7593. [In Persian].
- Katum, R. (2006). *Nationalism in Iran*. translated by Ahmad Tedin, 4th edition, Tehran: Kavir Publications. [In Persian].
- Khaleghi, A. (2019). Pathology of Development Planning with Emphasis on Rural Development Planning in Iran. *Geography and Human Relationships*, 2(3), 221-261.

- Kostov, P., & Lingard, J. (2004). Integrated rural development-do we need a new approach?
- Lambton, A. K. S. (1998). *owner and farmer*. translated by Manouchehr Amiri, Tehran, Scientific and Cultural Publications [In Persian].
- Lilaz, S. (2018). *The second wave, authoritarian modernization in Iran*. Tehran, 2nd edition, Nilofar publishing house. [In Persian].
- Mahdavi, M. (1998). *Rural Geography of Iran*. Samt Publications. [In Persian].
- Miles, M.B., & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Muraca, B. (2012). Towards a fair degrowth-society: Justice and the right to a 'good life' beyond growth. *Futures*, 44(6), 535-545.
- Namdar, R., & Sadighi, H. (2013). Investigation of major challenges of rural development in Iran utilizing Delphi technique. *Journal Of Agricultural Science And Technology (JAST)*, 15(3), 445-455. [In Persian].
- Nasire Zare, S., & Riahi, V. (2022). Analysis of the Conformity of Rural Planning Studies with the Challenges of Rural Areas in Iran. *Journal of Rural Research*, 13(2), 246-261. doi: 10.22059/jrur.2022.334728.1700 [In Persian].
- National Bank of Iran (1948). *the history of setting up the seven-year plan for construction and urbanization in Iran*. (In Persian).
- Nemes, G. (2005). *Integrated rural development-The concept and its operation* (No. MT-DP-2005/6). IEHAS Discussion Papers.
- Payne, G., Williams, M., & Chamberlain, S. (2004). Methodological pluralism in British sociology. *Sociology*, 38(1), 153-163.
- Program and Budget Organization. (1973). *The construction and renovation measures of the villages in the country's fifth construction plan*. Tehran [In Persian].
- Program and Budget Organization (1998). *History of planning in Iran*. Tehran [In Persian].
- Qadiri Masoom, M., & Ali Qalizadeh. N. (2003). The position of the village and agriculture in the construction plans before the victory of the Islamic revolution of Iran. *Geographical Research Quarterly*, 35(3), 115-130. [In Persian].
- Ray, S. N. (1998). *Modern comparative politics: Approaches, methods and issues*. PHI Learning Pvt. Ltd.
- Razzaghi, E. (1989) *Acquaintance with Iran's economy*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Rezvani, M. (2000). Development planning and rural development in Iran: from thought to action (a fundamental evaluation of the content and performance of development programs in the last few decades). *Geographical Research*, 32(39), 65-77. [In Persian].
- Rudolph, C. C. (1971). *The land reform program in Iran and its political implications*. American University.
- Saldaña-Portillo, M. J. (2009). From Roosevelt in Germany to Bush in Iraq: Development's Discourse of Liberation, Democracy, and Free Trade. In *On the Edges of Development* (pp. 91-107). Routledge.
- Shakoori, A. (2010). *Agricultural development policies in Iran*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].
- Shakoori, A. (2019). Rural Development in Iran: A Survey of Policies and Outcomes. *Journal of Developing Societies*, 35(3), 346-366. <https://doi.org/10.1177/0169796X19868316>.
- So, A. Y. (1990). *Social change and development: Modernization, dependency and world-system theories* (No. 178). Sage.
- Sodagar, M. (1990). *The growth of capitalist relations in Iran: (expansion stage) 1965-1979*. Tehran: Sholeh Andisheh Publishing House. [In Persian].
- Taleb, M. & Anbari, M. (2006). The reasons for the failure of the development planning system in Iran during the second Pahlavi era. *Journal of Social Sciences*, New (27 series), 181-203. [In Persian].
- Van der Ploeg, J. D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., ... & Ventura, F. (2017). Rural development: from practices and policies towards theory. In *The Rural* (pp. 201-218). Routledge.

- Van der Ploeg, J. D., Renting, H., Brunori, G., Knickei, K., Mannion, J., Marsden, T., ... & Ventura, F. (2017). Rural development: from practices and policies towards theory. In *The Rural* (pp. 201-218). Routledge.
- Varmazyari, H., Kalantari, K., Lavaei Adaryani, R., & Mohsen Samadi, M. (2018). A Grounded Theory Approach to Developing a Model for Challenges of Policy-Making and Planning of Rural Development in Iran. *Village and Development*, 21(2), 97-123. doi: 10.30490/rvt.2018.77121 [In Persian].
- Woods, M. (2011). *Rural*. Oxon and New York. Routledge.
- Zahedi, M. J., Ghaffari, G., & Ebrahimilouye, A. (2013). Theoretical Deficiencies of Rural Development in Iran. *Journal of Rural Research*, 3(12), 7-30. doi: 10.22059/jrur.2013.30230 [In Persian].